

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.2.11>

Борзаниця С. В.,

суддя

Луганського окружного адміністративного суду

ЗАСТОСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИМ СУДОМ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ ПІД ЧАС РОЗГЛЯДУ ПОДАТКОВИХ СПОРІВ

Анотація. У статті проаналізовані застосування адміністративним судом принципу пропорційності під час розгляду податкових спорів. Вказано, що принцип пропорційності з часом значно розширив діапазон своєї дії. На сучасному етапі цей принцип застосовується не тільки для визначення меж можливих обмежень прав і свобод особи, а й для регламентації повноважень різних органів та їх збалансування, крім того для запобігання зловживанню дискреційними повноваженнями та встановлення меж свободи процесуального розсуду тощо. Чинне законодавство досить часто встановлює такі цілі, для досягнення яких можуть запроваджуватися певні обмеження. Зокрема Конвенція визнає легітимними такі цілі: захист інтересів національної (державної) безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, громадського спокою, економічного добробуту країни; запобігання безладдю і злочинам; охорона здоров'я і моральності; захист прав і свобод інших осіб, приватного життя або репутації; дотримання інтересів дітей і неповнолітніх; забезпечення загального або публічного інтересу, інтересів правосуддя, його авторитету і неупередженості, а також сплати податків, інших зборів або штрафів; запобігання розголошенню інформації, отриманої конфіденційно. Схожий перелік цілей закріплює й Конституція України. Цілі можливих обмежень можуть конкретизуватися у процесуальному законодавстві (наприклад у КАС України).

Зроблено висновок, що для оптимального застосування судами принципу пропорційності важливе значення має тест на пропорційність; важливою передумовою для забезпечення прав людини та утвердження верховенства права є послідовне і добросовісне застосування принципу пропорційності, а також судова перевірка актів на їх доречність та необхідність і, як наслідок, встановлення справедливого балансу; застосування принципу пропорційності під час розгляду адміністративним судом податкових спорів може забезпечити: справедливе здійснення правосуддя у кожній конкретній адміністративній справі, підвищення якості судових рішень, а також вирішення податкових спорів, які без застосування принципів права потребують втручання законодавця.

Ключові слова: принцип пропорційності, податковий спір, адміністративна справа, правозастосовна практика.

Borzanytsia S. V. Application of the principle of proportionality by the administrative court during consideration of tax disputes

Abstract. The article analyzes the application of the principle of proportionality by the administrative court during the consideration of tax disputes. It is indicated that the principle of proportionality has significantly expanded its range of action over time. At the current stage, this principle is used not only to determine the limits of possible restrictions on the rights and freedoms of a person, but also to regulate the powers of various bodies and their balancing, in addition to prevent the abuse of discretionary powers and establish the limits of freedom of procedural discretion, etc. Current legislation quite often sets such goals, for the achievement of which certain restrictions may be introduced. In particular, the Convention recognizes the following goals as legitimate: protection of the interests of national (state) security, territorial integrity, public order, public peace, and economic well-being of the country; prevention of disorder and crime; protection of health and morality; protection of the rights and freedoms of others, private life or reputation; respecting the interests of children and minors; ensuring the general or public interest, the interests of justice, its authority and impartiality, as well as the payment of taxes, other fees or fines; prevention of disclosure of information received confidentially. The Constitution of Ukraine enshrines a similar list of goals. The goals of possible restrictions can be specified in procedural legislation (for example, in the CAS of Ukraine).

It was concluded that the proportionality test is important for the optimal application of the principle of proportionality by the courts; an important prerequisite for ensuring human rights and establishing the rule of law is the consistent and conscientious application of the principle of proportionality, as well as judicial review of acts for their appropriateness and necessity and, as a result, establishing a fair balance; application of the principle of

proportionality during consideration of tax disputes by an administrative court can ensure: fair administration of justice in each specific administrative case, improvement of the quality of court decisions, as well as the resolution of tax disputes that require the intervention of the legislator without applying the principles of law.

Key words: *principle of proportionality, tax dispute, administrative case, law enforcement practice.*

Постановка проблеми. Варто вказати, що принцип пропорційності з часом значно розширив діапазон своєї дії [1, с. 168]. На сучасному етапі цей принцип застосовується не тільки для визначення меж можливих обмежень прав і свобод особи, а й для регламентації повноважень різних органів та їх збалансування, крім того для запобігання зловживанню дискреційними повноваженнями та встановлення меж свободи процесуального розсуду тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню питань, пов'язаних із визначенням особливостей доюрисдикційної процедури вирішення податкових спорів, присвячені наукові праці: Е. М. Ашмаріної, Ю. В. Боднарук, Б. Е. Деготь, М. В. Карасьова, І. Є. Криницького, В. Є. Кузнеченкова, М. П. Кучерявенка, К. В. Мінаєва, Є. М. Смичка, О. А. Ногина, Є. А. Усенка та ін.

Мета. Метою статті є аналіз застосування адміністративним судом принципу пропорційності під час розгляду податкових спорів.

Результати. Розглянемо основні вимоги, що складають зміст принципу пропорційності та як цей принцип співвідноситься в процесуальним розсудом. Зокрема мета встановлення певних правових обмежень має бути легітимною та істотною. Саме це зазначив Конституційний Суд України в рішенні від 7 липня 2004 р. № 14рп/2004 [2]. В основі цієї вимоги лежить теза, відповідно до якої всі заходи (і процесуальний розсуд не є виключенням) не можуть здійснюватися без відповідної мети, яка вимагає об'єктивного виправдання, за відсутності якого особа легко може стати об'єктом безцільної політики [3, с. 68].

Чинне законодавство досить часто встановлює такі цілі, для досягнення яких можуть запроваджуватися певні обмеження. Зокрема Конвенція визнає легітимними такі цілі: захист інтересів національної (державної) безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, громадського спокою, економічного добробуту країни; запобігання безладдю і злочинам; охорона здоров'я і моральності; захист прав і свобод інших осіб, приватного життя або

репутації; дотримання інтересів дітей і неповнолітніх; забезпечення загального або публічного інтересу, інтересів правосуддя, його авторитету і неупередженості, а також сплати податків, інших зборів або штрафів; запобігання розголошення інформації, отриманої конфіденційно. Схожий перелік цілей закріплює й Конституція України. Цілі можливих обмежень можуть конкретизуватися у процесуальному законодавстві (наприклад у КАС України).

У 1989 р. Європейський суд справедливості у справі *Schröder v Hauptzollamt Gronau* (С-265/87) зазначив щодо пропорційності наступне: «Суд послідовно вважає, що принцип пропорційності є одним із загальних принципів права [європейського] співтовариства. В силу цього принципу заходи, якими накладаються фінансові збори..., є законними за умови, що вони є відповідними та необхідними для досягнення цілей, законно переслідуваних відповідним законодавством. Звичайно, коли є вибір між декількома відповідними заходами, слід застосовувати найменш обтяжливий, а накладені збори не повинні бути непропорційними переслідуваним цілям».

Зрозуміло, що закон, яким запроваджуються певні обмеження, повинен давати змогу визначити мету їх встановлення. Найчастіше мета запровадження певних обмежень виражена в неявній формі, утім вбачається, що вказаний підхід не є оптимальним в умовах верховенства права, оскільки відсутність вказівки на мету ускладнює оцінку його обґрунтованості акта та пропорційності. У цьому випадку правозастосовний орган вимушений встановлювати мету при тлумаченні закону.

Так, Конституційний Суд України, досліджуючи питання про конституційність інституту грошової (виборчої) застави, установив, що метою цієї застави є обмеження чи усунення зловживання громадянином виборчим правом (передусім за рахунок платників податків), і визнав таку мету істотною та правомірною (див. рішення від 30 січня 2002 р. № 2рп/2002 у справі про виборчу заставу [4]). Судом була визнана істотною також мета встановлення

інституту податкової застави. Суд зазначив, що цей спосіб забезпечення сплати податків спрямований на захист загальних інтересів і при його запровадженні законодавець діяв у межах Конституції України (рішення від 24 березня 2005 р. № 2рп/2005 у справі про податкову заставу [5]).

Разом з тим у цій справі Суд, не заперечуючи проти принципової можливості запровадження податкової застави для захисту суспільних інтересів, визнав таким, що не відповідає Конституції України, положення абзацу другого підпункту 8.2.1 Закону України від 21 грудня 2000 р. № 2181ІІІ "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами", згідно з яким підставою її виникнення є неподання або несвоєчасне подання платником податків податкової декларації. На думку Суду, податкова заставка не може бути введена через неподання декларації, оскільки подібне обмеження права власності не є адекватним допущеному порушенню.

Суд також визнав неконституційним правило підпункту 8.2.2 того ж закону, яке поширювало право податкової застави на будь-які види активів платника податків. це мотивоване тим, що закон не виключав ситуації, при якій вартість заставлених активів могла перевищувала суму податкового зобов'язання чи податкового боргу. це у свою чергу могло призвести до невиправданих і необґрунтованих обмежень прав платника.

Доцільно зазначити, що принцип пропорційності звісно містить вимоги, адресовані насамперед законодавцеві, утім варто вказати, що він також адресований й суддям, які, застосовуючи закон, виступають у ролі оцінювачів обмежувальних дій законодавця. Використовуючи цей принцип, судді поступово (від рішення до рішення) розробляють систему критеріїв про межі правомірного втручання законодавця в те чи інше право. Крім того, судді використовують як оцінно-регулятивний орієнтир відповідні правові позиції Європейського суду з прав людини, враховують практику зарубіжних судів [6].

Хоча принцип пропорційності залишає за судами досить широкий розсуд при вирішенні питань про адекватність законів, проте на прак-

тиці національні адміністративні суди досить рідко аналізують податкові спори на відповідність принципу пропорційності. У зв'язку з вказаним вбачається за доцільне розглянути приклади, в яких застосування принципу пропорційності позитивно вплинуло на якість судових рішень та забезпечило справедливе вирішення податкових спорів.

Прикладом оптимального та слушного застосування принципу пропорційності є рішення у справі № 817/1200/15, суть якого полягає у наступному. У квітні 2015 року Товариство з обмеженою відповідальністю "МОРГАН ФЕНІЧЕ" (далі – позивач, ТОВ "МОРГАН ФЕНІЧЕ", Товариство) звернулося до суду з позовом до Державної податкової інспекції у Рівненському районі Головного управління Міндоходів у Рівненській області (далі – ДПІ), Головного управління ДФС у Рівненській області (далі – ГУ ДФС), третя особа, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору на стороні відповідача, – Міністерство юстиції України (далі – Міністерство), в якому просило визнати протиправними та скасувати рішення ГУ ДФС про результати розгляду скарги від 20.02.2015 № 80/10с/17-00-10-04-04/181 та податкове повідомлення-рішення ДПІ від 03.03.2015 № 0000212200 про нарахування пені за порушення термінів розрахунків у сфері зовнішньоекономічної діяльності (далі – ЗЕД) у розмірі 23678173,80 грн.

Підставою для нарахування пені згідно з податковим повідомленням-рішенням від 03.03.2015 № 0000212200 стали висновки контролюючого органу, зроблені в акті перевірки від 03.12.2014 № 76/22-141/33426845, про порушення Товариством вимог статті 1 Закону України "Про порядок здійснення розрахунків у іноземній валюті" (далі – Закон № 185/94-ВР) через ненадходження станом на 31.10.2014 валютної виручки в розмірі 3'737'858,41 євро за продукцію, експортовану за контрактом від 07.05.2013 № 07052013 на адресу фірми "GHG Spolka" z.o.o (резидент Республіки Польща).

Контролюючий орган, здійснюючи заходи валютного контролю щодо дотримання Товариством строків розрахунку в іноземній валюті, встановлених Законом № 185/94-ВР, відхилив доводи Товариства, що заборгованість фірми "GHG Spolka" z.o.o за поставлений товар

погашена внаслідок заліку заборгованості Товариства за імпорнтними контрактами про надання послуг, укладеними з фірмою "GHG Spolka" z.o.o" (контракти від 01.04.2012 № 4 GHG, від 15.03.2012 № 150312, від 18.11.2013 № 111813, від 21.07.2014 № 5) (загальна сума заборгованості за поставлені послуги, яка була врахована у заліку, – 783'279,80 євро), та за імпорнтними контрактами про поставку товарів, укладеними Товариством з іншими контрагентами-нерезидентами (25 контрактів) (загальна сума заборгованості за поставлені товари, яка була врахована у заліку, – 2'065'900,00 євро), право вимоги до Товариства за якими перейшло до фірми "GHG Spolka" z.o.o" від нерезидентів-постачальників позивача та від компанії "SAS Fleming Pellety", як безпосереднього платника вартості імпортованих позивачем товарів.

Контролюючий орган виходив з того, що для цілей валютного контролю виконання зобов'язань у сфері зовнішньоекономічних відносин шляхом заліку допустимо за умови однорідності вимог, що виникли зі взаємних зобов'язань між двома сторонами. Недопустимість проведення позивачем взаємозаліку заборгованостей за поставлену на експорт продукцію та отримані послуги і товари за імпорнтними контрактами обґрунтована контролюючим органом тим, що вимоги сторін за експортним контрактом від 07.03.2013 № 07052013 та імпорнтними контрактами від 01.04.2012 № 4 GHG, від 15.03.2012 № 150312, від 18.11.2013 № 111813, від 21.07.2014 № 5 не однорідні (підставою для цього контролюючий орган вважав відмінність предмета постачання за експортними операціями (товари) та імпорнтними операціями (послуги)) і що до заліку була прийнята заборгованість Товариства перед 25 контрагентами-нерезидентами, які не є стороною контракту від 07.03.2013 № 07052013.

Рівненський окружний адміністративний суд рішенням від 01.03.2019, залишеним без змін постановою Восьмого апеляційного адміністративного суду від 23.10.2019, позов ТОВ "МОРГАН ФЕНІЧЕ" задовольнив частково: визнав протиправним та скасував податкове повідомлення-рішення від 03.03.2015 № 0000212200; в іншій частині позовних вимог відмовив.

Задовольняючи позов частково, суд першої інстанції, з висновком якого погодився суд апеляційної інстанції, виходив з того, що вимоги Товариства до фірми "GHG Spolka" z.o.o" за експортним контрактом від 07.03.2013 № 07052013 та фірми "GHG Spolka" z.o.o" до Товариства за імпорнтними контрактами від 01.04.2012 № 4 GHG, від 15.03.2012 № 150312, від 18.11.2013 № 111813, від 21.07.2014 № 5 на суму 783'279,80 євро є однорідними за ознакою грошової вимоги, а доказами, які надав позивач, підтверджено, що до фірми "GHG Spolka" z.o.o" перейшло право вимоги до Товариства на суму 2'065'900,00 євро за імпорнтними контрактами з постачання товарів з іншими нерезидентами-постачальниками, які також є однорідними з вимогами Товариства до фірми "GHG Spolka" z.o.o" за контрактом від 07.03.2013 № 07052013. Застосувавши, зокрема норми статей 1, 4 Закону № 185/94-ВР, пунктів 1.10, 1.13 Інструкції про порядок здійснення контролю за експортними, імпорнтними операціями, затвердженої постановою Правління Національного банку України від 24.03.1999 № 136 (далі – Інструкція № 136), суди зробили висновок, що зарахування зустрічних однорідних вимог за зовнішньоекономічними договорами є законним способом припинення зобов'язань у сфері ЗЕД та підставою для зняття валютної операції з валютного контролю, у зв'язку з чим пеня нарахована позивачу неправомірно.

Верховний Суд перевіряв наведені у касаційній скарзі доводи відповідача, заперечення проти касаційної скарги позивача, правильність застосування судами першої та апеляційної інстанцій норм матеріального та процесуального права і дійшов висновку, що касаційна скарга не підлягає задоволенню [7].

Ватро підкреслити, що у цій справі Рівненський окружний адміністративний суд застосував нову для українського правозастосування практику ЄСПЛ, а саме рішення ЄСПЛ у справі «Мамідакіс проти Греції» щодо пропорційності та права на вільне володіння майном. У цій справі ЄСПЛ застосував принцип пропорційності до податкових штрафних санкцій, визнавши їх непропорційними меті їх застосування, внаслідок чого заявника було позбавлено права на мирне володіння майном.

Ще одним прикладом вирішення спору з застосуванням принципу пропорційності є справа № 160/1553/19 за позовом «АТБ-Маркет» про скасування ППР на суму понад 107 млн грн.

Рішенням Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 03 червня 2019 року адміністративний позов задоволено частково: визнано протиправними та скасовано податкові повідомлення-рішення від 26.12.2018 №№ 0010364611, 0010314611, 0010484617. У задоволенні іншої частини позовних вимог відмовлено.

Приймаючи рішення про задоволення позовних вимог суд першої інстанції виходив із того, що оскаржувані позивачем податкові повідомлення-рішення від 26.12.2018 № 0010314611 та № 0010364611 є протиправними, оскільки штрафні санкції застосовані такими рішеннями в даному випадку мають суто технічний характер та не є пропорційними у порівнянні зі шкодою, завданою такими порушеннями. Стосовно висновку податкового органу про заниження позивачем орендної плати за землю суд першої інстанції дійшов висновку, що таке заниження було зумовлено припиненням у позивача права власності на об'єкт нерухомості, який розташований на такій земельній ділянці, а тому позивач не повинен сплачувати орендну плату за земельну ділянку, користувачем якої він не є.

Вказуючи на протиправність таких донарахувань суд першої інстанції виходив із того, що жоден із контрагентів позивача не зазнав і не міг зазнати шкоди через невключення сум ПДВ до податкового кредиту, отже, позивачем не завдано шкоди ані бюджету, ані контрагентам, а тому в розглядуваній ситуації накладення відповідачем штрафу в розмірі 107725461,68 грн не є пропорційним державним втручанням у право позивача на мирне володіння майном. Крім того, вказав на те, що винятки з переліку порушень, визначені пунктом 120-1.1 статті 120-1 ПК України, викладені у такий спосіб, що дозволяє множинне їх трактування, що, з огляду на приписи п.п. 4.1.4 п.4.1 статті 4 ПК України дає суду підстави застосувати презумпцію правомірності дій платника податку.

Суд апеляційної інстанції погодився із позицією суду першої інстанції щодо протиправності донарахування орендної плати за

землю з підстав, наведених вище. Поряд із цим, при вирішенні питання правомірності застосування до позивача штрафних санкцій за порушення порядку та строків реєстрації податкових накладних суд апеляційної інстанції керувався позицією Верховного Суду від 04.09.2018 по справі № 816/1488/17 та від 26.06.2018 по справі № 816/1990/17 та, як наслідок, дійшов висновку про правомірність застосування таких штрафних санкцій. Разом із тим судом апеляційної інстанції було враховано законодавчу зміну правового регулювання спірних правовідносин на підставі Закону України від 16.01.2020 року № 466-ІХ, з огляду на що скасовано податкове повідомлення від 26.12.2018 року № 0010364611 в частині нарахування штрафу в розмірі, що перевищує встановлений Законом № 466-ІХ максимум фінансової санкції за вказане порушення. Податкове повідомлення-рішення від 26.12.2018 року № 0010314611 визнано судом правомірним з огляду на те, що сума штрафу, визначена таким рішенням, є меншою, ніж граничний розмір штрафу відповідно до вказаних змін.

Розглядаючи справу у касаційному порядку, колегія суддів Верховного Суду погодилася з висновком судів попередніх інстанцій про протиправність податкового повідомлення-рішення від 26.12.2018 № 0010484617 та необхідність його скасування. Поряд із цим, аналізуючи правильність застосування судом апеляційної інстанції наведеної у рішенні податкової новели, колегія суддів зауважила, що право на зменшення та перерахунок штрафних санкцій на підставі пункту 73 підрозділу 2 розділу XX "Перехідні положення" ПК України належить виключно податковому органу, на якого закон покладає обов'язок скласти та направити нове податкове повідомлення-рішення. Суд в межах своєї компетенції може лише встановити правомірність/неправомірність донарахування відповідних штрафних санкцій та наявність/відсутність підстав для поширення наведеної вище ретроспективної правої норми на спірні правовідносини, однак не може підміняти собою уповноважений орган та самостійно зменшувати суму донарахувань.

Наступний приклад пов'язано з ситуацією, коли податкові органи накладають штрафні

санкції за несплату податків, коли платник податок сплатив, проте помилково вказав невірний рахунок для сплати або помилково вказав призначення платежу.

Частіш за все адміністративні суди, посилаючись на положення ст. 57 ПК України, скасовують подібні ППР та штрафи, оскільки така несплата є бездіяльністю, а платник податків здійснював дії, спрямовані на сплату податку, хоч і помилився рахунком чи призначенням платежу.

Утім є й інший підхід та приклад застосування принципу пропорційності. У справі № 813/4374/16 [8] позивач звернувся до суду з адміністративним позовом до Галицької об'єднаної державної податкової інспекції Головного управління Державної фінансової служби у Львівській області, про скасування податкового повідомлення – рішення від 06 вересня 2016 року № 0021351300, яким застосуванні штрафні (фінансові) санкції за порушення граничного строку сплати грошового зобов'язання єдиного податку з фізичних осіб, у сумі 2591 грн. 60 коп., з мотивів протиправності їх застосування.

Львівський окружний адміністративний суд постановою від 22 грудня 2016 року, адміністративний позов задовольнив повністю, визнав протиправним та скасував податкове повідомлення-рішення з огляду на безпідставність застосування штрафних (фінансових) санкцій.

Ухвалюючи постанову суд першої інстанції виходив з наявної квитанції у позивача № 22901.6.5 від 01 березня 2013 року в сумі 755 грн. на р/р 33214800700008, із зазначенням призначення платежу «податок на доходи фізичних осіб», за якою кошти потрапили до місцевого бюджету з урахуванням положень частини п'ятої статті 78 Бюджетного кодексу України, незважаючи на помилку у номері рахунку. Суд послався на правову позицію Верховного Суду України викладену у постанові від 16 червня 2015 року (справа № 21-377а15).

Суд визнав рішення податкового органу таким, що прийняте без принципу пропорційності, дійшов висновку про те, що таке нарахування є покаранням, оскільки воно спрямоване не на компенсацію шкоди Бюджету України.

Зазначає, що наявність штрафу не виключає даної справи з – під дії статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Доводить, що ці висновки суду ґрунтуються на рішенні Європейського Суду від 10 лютого 2015 року у справі «Остерлунд проти Фінляндії» та на запроваджених у згаданому Суді «Критеріях Енгеля». Узагальнюючий висновок суду полягає у тому, що спірне податкове повідомлення – рішення не відповідає критерію обґрунтованості.

Львівський апеляційний адміністративний суд постановою від 03 жовтня 2017 року постанову суду першої інстанції залишив без змін. Переглянувши судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій в межах касаційної скарги, перевірівши повноту встановлення судом фактичних обставин справи та правильність застосування ним норм матеріального та процесуального права, Верховний Суд дійшов висновку про відсутність підстав для задоволення касаційної скарги. Відповідно Верховний Суд підтримав позицію викладену у рішенні суду першої інстанції.

Аналогічна позиція висвітлена у постановках Верховного Суду від 20.02.2018 № 816/591/16, від 21.02.2018 № 813/10008/16, від 14.02.2018 № 816/1254/17, від 12.06.2018 № 826/1/16, від 17.01.2018 № 2а-2686/09/2670.

Висновки і перспективи. Підсумовуючи наведене, доцільно вказати, що:

1) для оптимального застосування судами принципу пропорційності важливе значення має тест на пропорційність;

2) важливою передумовою для забезпечення прав людини та утвердження верховенства права є послідовне і добросовісне застосування принципу пропорційності, а також судова перевірка актів на їх доречність та необхідність і, як наслідок, встановлення справедливого балансу;

3) застосування принципу пропорційності під час розгляду адміністративним судом податкових спорів може забезпечити: справедливе здійснення правосуддя у кожній конкретній адміністративній справі, підвищення якості судових рішень, а також вирішення податкових спорів, які без застосування принципів права потребують втручання законодавця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Козюбра М. І. Верховенство права – основоположний принцип правової політичної систем України Правовасистема України: історія, стан та перспективи : у 5 т. X. : Право, 2008. Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. С. 148–173.
2. Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 2004 р. No 14- рп/2004 у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другої частини першої статті 39 Закону України «Про вищу освіту» (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу) *Офіційний вісник України*. 2004. No 28. Ч. 1. Ст. 1909.
3. Альбрехт П.-А. Забута свобода: Принципи кримінального права в європейській дискусії про безпеку /П.-А. Альбрехт ;пер.знім. Одеса : Астропринт, 2006. 160 с.
4. Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2002 р. No 2-рп/2002 у справі за конституційним поданням 63 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 43 Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про виборчу заставу) *Офіційний вісник України*. 2002. No 6. Ст. 245.
5. Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 р. No 2-рп/2005 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову заставу) *Офіційний вісник України*. 2005. No 13. Ст. 674.
6. Погребняк С.П. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9614/Pogrebniak%20294-310.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
7. Постанова Верховного Суду від 29 липня 2021 року у справі № 817/1200/15 URL: <http://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=98710758&red=100003127efc4ef5580efe2056e97cd63f1385&d=5>.
8. Постанова Верховного Суду від 13.02.2018 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72289461>.